

Stališča mladostnikov do denarja in denarnih vprašanj

VLASTA ZABUKOVEC
MARKO POLIČ

POVZETEK

Avtorja sta raziskovala stališča slovenskih mladostnikov do denarja in denarnih vprašanj ter jih primerjala z ustreznimi ugotovitvami tujih avtorjev. V raziskavo je bilo vključenih 164 dijakov, 84 iz poklicne šole in 80 iz gimnazije. Dijaki so bili stari od 15 do 18 let, oba spola sta bila enakovredno zastopana, izobrazbena raven staršev gimnazijcev pa je bila statistično pomembno višja od izobrazbene ravni staršev dijakov poklicne šole. Izobrazbeno raven smo v tem primeru imeli tudi za kazalnik ekonomskega statusa dijakove družine. Čeprav v marsičem podobna, pa so se stališča in mnenja dijakov občasno razlikovala glede na njihovo socialno pripadnost oz. starost. Glede na sorazmerno majhen starostni razpon, se starost ni pojavljala kot ključni dejavnik razlik. Odgovori naših dijakov so bili sicer v marsičem podobni odgovorom angleških dijakov, pojavljale pa so se tudi razlike, izvirajoče iz konkretnih gospodarskih razmer v Sloveniji. Odgovori naših dijakov so bili marsikdaj kompleksnejši od odgovorov angleških, so pa tudi odražali še ne dovolj stabilne razmere prehodnega obdobja.

ABSTRACT

THE ATTITUDE OF ADOLESCENTS TOWARDS MONEY AND MONEY RELATED ISSUES

The authors studied the attitude of Slovene adolescents towards money and money related issues, and compared their results with those obtained by foreign researchers. The research comprised 164 students, 84 of whom were from a vocational school and 80 from a grammar school. They were aged between 15 and 18 and both sexes were equally represented. Statistically, the education level of the parents of the grammar school students was significantly higher than that of the parents of the vocational school students. In this case, the education level served as an indicator of the economic status of the student's family. The positions and views of the students, though similar in many aspects, occasionally differed, in accordance with their social status and age. The latter was not a key differentiation factor, due to the relatively small age range. The Slovene and the English students responded similarly in many ways, however, there were differences reflecting the current economic situation in Slovenia. Although the answers given by our students were influenced by the unstable economic situation characteristic of the transitional period, they were often more complex than those of their English peers.

Razvoj ekonomske socializacije je kompleksen proces, tesno povezan z intelektualnim razvojem otrok na eni strani in z aktualno politično in ekonomsko situacijo na drugi strani. Ekonomska socializacija vključuje ekonomsko znanje, spretnosti, vedenje in stališča o ekonomskem svetu.

Raziskave, ki so preučevale vprašanja vrednosti, izmenjave, lastnine, prihodkov in dela, so našle kvalitativno različne tipe odgovorov otrok, pomembno povezane s starostjo. Rezultati kažejo, da mlajši otroci razlagajo te pojave v naravnih in fizičnih kategorijah, kažejo izrazit realizem in ne razumejo konvencionalnosti in normativnosti, povezanih s temi pojavi.

Leiser (1983) ugotavlja, da otroci, stari od osem do devet let, razlagajo ekonomske transakcije kot samostojne in neodvisne ter nepovezane z ekonomskim sistemom. Starejši otroci integrirajo svoje ekonomsko znanje, se zavedajo različnih konfliktov in so jih pripravljeni reševati. Otroci potrebujejo različne vire informacij, ki lahko vplivajo na logično strukturo procesa mišljenja.

Nekateri raziskovalci so preučevali problem razumevanja denarja in ugotovili, da je ta razvoj stopnjski. Različni avtorji govorijo o različnem številu stopenj (od treh do devetih), vendar ne obravnavajo vsi istega starostnega razpona (Lewis in sod., 1995). Strauss (1952) je tako odkril devet stopenj razumevanja denarja pri otrocih, Danzinger (1958) pa naslednje štiri stopnje:

1. **predkategorialno** stopnjo, kjer otroci še nimajo gospodarskih kategorij mišljenja;
2. **kategorialno** stopnjo, kjer pojmi predstavljajo stvarnost kot izolirana dejanja, pojasnjena z moralnim in volutarističnim imperativom;
3. na tretji stopnji je otrok zmožen oblikovanja pojmov o odnosih s pomočjo obstoja recipročnosti med prej izoliranimi dejanji, vendar so ti odnosi še **nesistematično** povezani;
4. na četrti stopnji se različni izolirani odnosi povežejo v **sistem** odnosov ter v širše razumevanje delovanja gospodarskega sistema kot celote.

Danzinger meni, da razvoj stopenj gospodarskega sistema ni zgolj posledica notranjega dozorevanja, temveč je odvisen tudi od izkušenj z denarjem in gospodarske izmenjave. Lewis in sodelavci (1995) navajajo, da so različne raziskave razumevanja denarja in gospodarstva v osnovi odkrile tri glavne razvojne stopnje. Med prvo otroci še ne razumejo vloge denarja v vsakdanjih izmenjavah, čeprav se zavedajo, da je denar potreben. Na drugi stopnji otroci lahko razumejo naravo takojšnje izmenjave, ne pa omrežja izmenjav v denarnem in gospodarskem sistemu, deljivosti denarja in njegovega porekla. Tretjo stopnjo odlikuje razumevanje večine, čeprav ne vseh (npr. dobička, investiranja) vrst izmenjave.

Roland-Levy (1990) navaja, da imajo otroci bolj ali manj enako znanje o gospodarskih odnosih v enaki starosti. V kulturah, kjer je denar "primitiven", otroci v razvoju ne gredo skozi različne stopnje, ker je kolektivna reprezentacija na tem področju neizdelana.

Stacey (1982) je v svoji raziskavi ugotovil, da otroci v starosti od štirih do šestih let povezujejo razumevanje denarja s kupovanjem in šele pri desetem letu razumejo numerično vrednost in denarne transakcije. V približno istem času otroci razvijejo tudi pojme bogastvo, denarna moč, prihodek, lastnina in razredne razlike. V zgodnji adolescenci že najdemo prve zametke razumevanja ekonomskih pojmov, ki so zelo blizu razumevanju odraslih.

V tej zvezi je zanimiva raziskava Marshalla in Magruderja (1960), ki sta preučevala povezanost med znanjem staršev o porabi denarja in znanjem njihovih otrok.

Ugotovila sta, da je to znanje pri otrocih širše, če jim starši tedensko dajejo žepnino in če denar varčujejo. Ugotovila sta tudi povezanost med znanjem o porabi denarja in različnimi izkušnjami z denarjem: žepnina, poraba, zaslužek in varčevanje.

Furnham in Thomas (1984) sta ugotovila, da dobivajo starejši otroci več žepnine in jo tudi bolj pogosto zapravijo v trgovinah kot mlajši. Otroci srednjega razreda so poročali, v primerjavi z otroci delavskega razreda, da si morajo svojo žepnino zaslužiti (domača dela). Ti otroci so tudi dovolili, da jim starši delno nadzorujejo porabo žepnine.

Ista avtorja (Furnham in Thomas, 1984) sta preučevala stališča staršev do žepnine. Ugotovila sta, da matere otrokom bolj zaupajo kot očetje, jim dajejo žepnino in s tem spodbujajo njihovo ekonomsko samostojnost. Starši srednjega razreda dajejo otrokom več žepnine kot starši delavskega razreda. Poleg tega sta tudi potrdila tezo, da starši delavskega razreda smatrajo, da fantje lahko dobijo večjo žepnino kot dekleta. Pokazalo se je, da igra žepnina zelo pomembno vlogo v procesu ekonomske socializacije, saj tako otroku nudi prvo resnično in pravo izkušnjo v razumevanju ekonomskega sveta.

Leiser (1983) in Furnham (1988) sta ugotovila, da se šele v srednji adolescenci pojavi popolno razumevanje ekonomskih načel. Ekonomska pojmovanja postajajo širša, bolj kompleksna in bolj abstraktna. Predšolski otroci so bolj usmerjeni v zaznavne značilnosti, s pomočjo katerih pridejo do enostavnih zaključkov. Starejši otroci upoštevajo pri svojih zaključkih več dejavnikov, kar pomeni, da je njihovo razmišljanje vedno bolj abstraktno. Starost je tako le okvir, ki pa je v precejšnji meri odvisen od socialnega razvoja otrok. V visoko razvitih deželah, kjer so ekonomski odnosi zelo pomembni, imajo otroci več informacij o tem in je zato njihovo ekonomsko razumevanje širše in kompleksnejše.

Do podobnih rezultatov smo prišli tudi v slovenski študiji (Zabukovec in Polič, 1994):

- Pri otrocih najdemo različne stopnje ekonomskega razumevanja, od konkretnega do bolj abstraktnega nivoja. Starejši otroci odgovarjajo bolj kompleksno. Pogostost odgovora "ne vem" upada s starostjo otrok.
- Stopnja ekonomskega znanja je sorazmerno nizka, razen pri starejših otrocih, ki lahko vidijo problem z različnih zornih kotov in bolj kompleksno. Znanje je odvisno od njihovih izkušenj in socialnoekonomskih razmer.
- Če primerjamo te rezultate z rezultati prejšnje raziskave (Zabukovec in Polič, 1990), vidimo da je zaznavanje in razumevanje ekonomskih dogajanj boljše (poraba denarja v trgovini, viri plač, razlogi za odpiranje tovarne). To lahko pripišemo socialnoekonomskim spremembam v tem času, ki so bile izredno hitre in intenzivne.
- Nekateri vidiki ekonomskih problemov so v odgovorih otrok prevladovali, druge so popolnoma spregledali. To pomeni, da otroci ne vidijo ekonomske situacije kot kompleksnega dogajanja. Vendar znanje z leti narašča, postaja bolj diskriminativno, kar lahko vidimo skozi različnost odgovorov. Ker je to obdobje intenzivnih in hitrih sprememb, otroci težko najdejo stabilno referenčno točko pri razlagi ekonomskih pojavov, zato so sorazmerno pogosti odgovori "ne vem".

Walkerjeva (1994) se je usmerila predvsem v stališča mladostnikov in ugotovila, da njihova stališča do kredita in dolga postanejo z leti bolj strpna. Vzroke dolga, ki jih navajajo mladostniki, je razvrstila v dve skupini, v **osebni** in v **svetovni** (socialni) **sistem**. V prvega uvršča predvsem razloge, ki se nanašajo na posameznikovo vedenje: pretirano zapravljanje denarja, premalo skrbna poraba denarja ipd. Znotraj tega sistema loči še **kreditni podsistem**, ki vključuje visoke limite na kreditnih karticah in predvsem udobnost plačevanja s kreditnimi karticami. Svetovni sistem vključuje globalne vzroke

dolgov, kot so nezaposlenost, recesija in inflacija, nenaden manjši dotok denarja ipd. Ugotovila je, da mladostniki višjega socialnoekonomskega statusa bolj poudarjajo globalne vzroke za dolgove kot pa osebne. Prav tako je ugotovila, da nastopajo razlike med različnimi starostmi glede navajanja vzrokov za dolgove. Mladostniki, stari od 14 do 15 let, poudarjajo predvsem pretirano porabo in slabo ravnanje z denarjem kot rezultat neznanja in nerazumevanja financ, globalne vzroke navajajo kot oddaljene. Starejši, 16 do 17-letniki, poudarjajo predvsem svetovno recesijo in inflacijo, ki povzročita nezaposlenost, ta pa nenaden zmanjšan dotok dohodka, ki pripelje do dolgov. Osebni vzroki so po njihovem mnenju rezultat teh prvih.

Pričujoča raziskava predstavlja poskus ugotavljanja stališč slovenskih mladostnikov do denarja in denarnih vprašanj ter njihovo primerjavo z ugotovitvami tujih avtorjev. Njeni izsledki naj bi nudili koristna spoznanja tako tistim, ki se ukvarjajo z gospodarskim izobraževanjem v naših šolah, kot tudi staršem. Končno je precej verjetno, da se gospodarske navade odraslih utrdijo v obdobju otroštva in mladostništva. Zato ni vseeno, kakšna je v teh obdobjih tovrstna socializacija otrok. Ob tem ne smemo pozabiti, da imajo mladostniki tudi razmeroma veliko kupno moč. Torej je kar nekaj razlogov, ki podpirajo tovrstne raziskave.

METODA

Subjekti: V raziskavi je sodelovalo 164 mladostnikov iz dveh ljubljanskih srednjih šol: 84 iz poklicne šole in 80 iz gimnazije. V vzorcu sta bila enako zastopana oba spola, dijaki pa so bili stari od 15 do 18 let. Izobrazbena raven staršev dijakov, ki so obiskovali gimnazijo, je bila v povprečju bistveno višja od ravni staršev dijakov iz poklicne šole ($\chi^2=50.54$; $p=0.000$ za matere in $\chi^2=40.26$; $p=0.000$ za očete). Pri dijakih iz poklicne šole je bila najvišja izobrazba staršev dokončana srednja šola, prevladovala pa je poklicna šola, pri starših gimnazijcev pa je prevladovala srednja šola, vendar jih je bilo precej tudi z višjo in visoko izobrazbo.

Gradivo: Uporabila sva dva vprašalnika: sestavljeni vprašalnik "Denar" (Walker, 1994), ki se ukvarja s stališči do denarja, kredita in dolgov, ter vprašalnik Richinsove in Dawsona "Materialistične vrednote" (po Beardenu in sod., 1993), ki vključuje različne materialistične usmerjenosti oz. pomembnost materialnih stvari kot znaka uspeha, njihovo osrednjost v življenju in pomen za srečo.

Vprašalnik Denar je sestavljalo 29 vprašanj in trije vprašalniki. Vprašanja so se nanašala na demografske podatke in različne podatke o dijakovih izkušnjah z denarjem, vprašalniki pa so se nanašali na:

- (1) dolg in njegove vzroke, ki so jih dijaki presojali s pomočjo sedemstopenjske lestvice "zelo pomembno - sploh ni pomembno";
- (2) ugotavljanje zaznane vzročne strukture dolgov, kjer so morali dijaki ugotavljati vzročne odnose med desetimi z dolgovi povezanimi dejavniki (predstavljenimi v kvadratni matriki), tako da so v matriko vnesli "1", če je vzrok v vrstici povzročal tistega v stolpcu, in "0" drugače ter
- (3) mnenja o denarju, kreditu in dolgu, ki so jih dijaki presojali s pomočjo sedemstopenjske lestvice Likertovega tipa "močno se ne strinjam - močno se strinjam".

Vprašalnik Materialistične vrednote je sestavljalo 18 vprašanj; prvih šest je merilo pomembnost materialnih dobrin kot znaka uspeha, naslednjih sedem se je nanašalo na njihovo osrednjost v posameznikovem življenju in zadnjih pet na njihov

pomen za posameznikovo zadovoljstvo in srečo. V obdelavi smo upoštevali samo vsote točk za posamezne usmeritve in skupno vsoto točk.

Avtorji poročajo o ustreznosti zanesljivosti vseh vključenih vprašalnikov: Walkerjeva navaja za vprašalnik o kreditu in denarju $\alpha = 0.81$, Richins in Dawson pa za svojega $\alpha = 0.80$ do 0.88 za celotno lestvico. Gre torej za visoko zanesljive merske instrumente. Midva sva dobila za vprašalnike o odnosu do dolga, o denarju in kreditu ter o materialističnih vrednotah naslednje vrednosti Cronbachove α : 0.8177 ; 0.3924 in 0.2661 . To kaže, da je le vprašalnik o dolgovih in njihovih vzrokih dovolj zanesljiv.

Postopek: Anketiranje je bilo izvedeno skupinsko. Dijaki so odgovarjali v svojih razredih. Anketiranje je potekalo v aprilu in maju 1995. V tem obdobju ni bilo nikakršnega pomembnega dogodka s področja obravnavane snovi, ki bi lahko vplival na odgovore dijakov.

REZULTATI IN RAZPRAVA

Spoznanja znanih raziskav (Walker, 1994; Lewis in sod., 1995) kažejo, da so stališča do problematike denarja, kredita in dolgov pri mladostnikih, čeprav deloma odvisna od starosti in socialne pripadnosti, vendarle precej podobna. Vpliv teh dveh spremenljivk sva ugotavljala tudi v najini raziskavi. Ugotovila sva, da se večina odgovorov glede na starost in socialno pripadnost ni statistično pomembno razlikovala. Ugotovljene statistično pomembne razlike in nekatere težnje bova prikazala, predvsem pa se bova ukvarjala s stališči v raziskavo zajetih mladostnikov v celoti in jih primerjala z ugotovitvami tujih avtorjev.

Uporaba in odnos do denarja

Ispraševanci menijo, da njihovi starši ne odobravajo preveč dolgov ($\bar{X} = 2.59$; SD = 1.68 na sedemstopenjski lestvici "ne odobrava - zelo odobrava") in da so jih razmeroma veliko naučili o varčevanju ($\bar{X} = 2.82$; SD = 1.68, na sedemstopenjski lestvici "veliko - nič"). Pri zadnjem odgovoru se pomembno razlikujeta mnenji dijakov iz poklicne šole in dijakov iz gimnazije ($F = 4.35$; $p = 0.0387$). Dijaki iz poklicne šole menijo, da so jih starši več naučili o varčevanju denarja, kot menijo gimnazijci. Glede na socialne razlike med obema skupinama, ko so družine prvih finančno šibkejše, je njihova večja usmerjenost v varčevanje razumljiva. Za dijake so glavni vir denarja starši (78.0%), precej manj pa štipendije (13.4%), honorarno delo (6.1%) in drugo. Pomembno več dijakov iz poklicne šole v primerjavi z gimnazijci ima za glavni vir denarja štipendijo.

Mesečno dobijo večinoma do 10.000 SIT (50%), nekateri pa tudi do 15.000 (20.1%) ali nad 15.000 SIT (15.2%). Dijaki iz poklicne šole v povprečju dobivajo višje zneske, kar pa gre najbrž na račun štipendij.

Starši dijakom v povprečju skoraj nikoli ne plačujejo za drobna dela, pa tudi žepnina v povprečju ni redna, ampak nekje med "pogosto" in "izjemno". Pogosteje kot dijaki poklicnih šol jo dobivajo gimnazijci, kar gre najbrž spet na račun različnega socialnoekonomskega položaja enih in drugih. Večina (41.5%) jo je začela dobivati med 10. in 15. letom, 18.3% že pred desetim, 1.2% pa po petnajstem. Večino denarja večina zapravi za "luksuz" (82.9%), nekateri (13.4%) pa za eksistenčne potrebe, varčevanje (3%) ali kako drugače. Z njihovimi prijatelji naj bi bilo podobno. V povprečju

se skoraj nikoli ne počutijo izločene, ker nimajo takih stvari kot njihovi prijatelji. Večjih razlik v odgovorih dijakov iz različnega družbenogospodarskega okolja najbrž ni tudi zato, ker so, sicer vse večje, slojne razlike pri nas še razmeroma nove (predvsem v glavah ljudi). Lewis in sodelavci (1995) navajajo ugotovitve, ki kažejo, da je otrokovo znanje o denarju odvisno od njegovih izkušenj z njim, da pa za večino staršev žepnina ni denar za varčevanje. Glede na odgovore dijakov, je tako tudi pri nas. Zdi se, da starši premalo uporabljajo žepnino tudi kot sredstvo ekonomske socializacije.

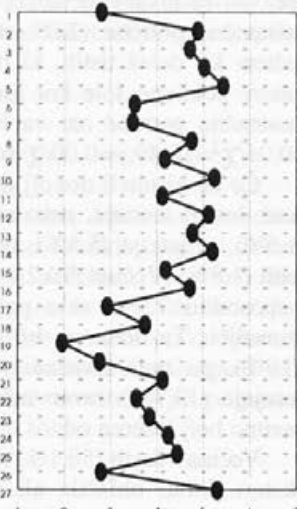
Če bi na loteriji zadel nek znesek (našteti so bili naslednji trije zneski: 2000 SIT, 20.000 SIT in 200.000 SIT), bi ga večina (53.7 do 59.1%) - ne glede na višino zneska - zapravila za luksuz, nekateri bi varčevali (8.5% do 32.9%), drugi pa zadovoljili svoje eksistenčne potrebe (3.0% do 11.0%). Delež varčevalcev narašča z višino zneska, medtem ko delež tistih, ki bi zadovoljili eksistenčne potrebe, pada. Pomembno več dijakov poklicne šole kot gimnazijcev bi za tako dobljen denar zadovoljevalo svoje eksistenčne potrebe oz. varčevalo, ne glede na višino dobljenega zneska ($\chi^2=8.07$; $p=0.04/\chi^2=18.49$; $p=0.00/\chi^2=24.33$; $p=0.00$). Rezultata najbrž ni treba komentirati.

Če ne bi imeli dovolj denarja za določen nakup, bi večina (51.2%) počakala, da zbere dovolj denarja, nekateri (34.8%) bi si ga sposodili od staršev, brata ali sestre (11.6%), prijatelja (5.5%), ostali pa bi ga skušali hitro zaslužiti (8.5%) ali pa dobiti kredit (1.8%). Večina (76.2%) si je včasih že sposodila denar od prijatelja, pogosto si ga je sposodilo 7.9%, zelo pogosto 1.2%, nikoli pa 14.6%. Večkrat so si sposojali gimnazijci. Ta denar je bil namenjen predvsem zadovoljevanju eksistenčnih potreb (40.9%), pa tudi luksuznih (36.6%). Ostali, predvsem dijaki poklicne šole, si ne sposojajo (13.7%), razen nekaterih, ki so denar porabili drugače (9.1%). Spet lahko opazimo bolj ležeren odnos do denarja pri gimnazijcih.

Večina včasih (56.1%) ali redno (36.6%) prihrani del svojega denarja. Za božič so nekateri dobili oblačila ali obutev (28.7%), drugi denar (17.7%), športno opremo (6.7%), kaj drugega (15.2%) ali pa nič (6.7%). Večinoma si želijo za darilo "kaj drugega" (39%), v manjši meri pa oblačila oz. obutev (7.9%), športno opremo (18.9%) ali denar (11%). Večina daril, ki jih bodo dobili za božič ali novo leto, ne bo v povprečju ne izrazito potrebnih ne izrazito luksuznih ($\bar{X} = 4.01$; $SD = 1.51$ na sedemstopenjski lestvici "zelo potrebna - luksuzna").

Dolg in njegovi vzroki

PREGLEDNICA 1: Dolg in njegovi vzroki

VZROKI DOLGOV	Starost				Šola		Skupni rezultati
	15	16	17	18	P	G	
01. Zmanjšanje prihodka	2.47	2.77	2.72	3.52	2.92	2.69	 <p>Aritmetična sredina</p> <p>1= zelo pomembno; 7=sploh ni</p>
02. Povečanje želja	4.80	4.77	4.97	5.04	4.82	4.95	
03. Zapravljanje	4.33	4.60	5.02	4.70	4.74	4.69	
04. Čustvena kriza	4.27	5.17	5.19	5.26	4.88	5.17	
05. Vpliv reklame	5.47	5.41	5.22	5.96	5.37	5.50	
06. Ni prihrankov	2.97	3.66	3.62	3.65	3.49	3.55	
07. Nepremišljen proračun	2.83	3.75	3.45	3.78	3.51	3.45	
08. Pohlep	4.53	4.92	4.64	4.91	4.58	4.92	
09. Udobnost rabe kartic	3.53	4.19	4.38	4.43	4.11	4.24	
10. Kupovanje, ker imajo drugi	4.60	5.13	5.55	5.52	4.95	5.54	
11. Zahteve otrok	3.90	3.87	4.19	4.83	4.15	4.09	
12. Novi izdelki	4.70	4.96	5.09	6.09	5.08	5.15	
13. Visok življenjski standard	4.50	4.68	4.78	5.30	4.51	5.04	
14. Lenoba	5.17	4.91	5.33	5.61	5.20	5.20	
15. Kriza svetovnega gospodarstva	4.10	3.74	4.41	4.78	4.27	4.10	
16. Pomanjkanje morale	4.30	4.66	4.83	5.09	4.73	4.70	
17. Nizke plače v nekaterih podjetjih	2.57	2.72	3.09	3.52	3.06	2.80	
18. Pomanjkljivo znanje o denarnih zadevah	3.67	3.58	3.97	3.70	3.69	3.81	
19. Revščina	2.00	1.85	1.93	2.26	2.07	1.85	
20. Bolezen in invalidnost	3.10	2.87	2.41	3.00	2.74	2.80	
21. Božič in počitnice	3.63	4.66	3.83	4.35	4.12	4.15	
22. Zasvojenost	3.17	3.38	3.79	3.91	3.33	3.80	
23. Previsoke obresti	3.50	3.74	3.90	4.39	4.06	3.61	
24. Nesposobnost prilaganja	4.27	4.11	4.16	4.74	4.57	3.90	
25. Politika in strategija vlade	4.80	4.17	4.36	4.78	4.68	4.19	
26. Stopnja brezposelnosti	2.37	2.64	2.90	3.39	2.86	2.71	
27. Pritisk prijateljev pri nakupovanju	5.37	5.21	5.19	5.70	5.29	5.31	

Legenda:

P = dijaki iz poklicne šole

G = dijaki iz gimnazije

okrepljene številke pomenijo, da je razlika statistično pomembna vsaj na nivoju 0.05

1 = zelo pomembno; 7 = sploh ni pomembno

Preglednica 1 nam kaže mnenja dijakov o vzrokih dolgov. Zelo pomembni ali precej pomembni vzroki so revščina, stopnja brezposelnosti, bolezen in invalidnost, nizke plače in zmanjšanje prihodka. Ostali vzroki so srednje pomembni ali pa že bolj nepomembni kot ne (npr. pritisk prijateljev, lenoba, novi izdelki, kupovanje stvari, ker jih imajo drugi, vpliv reklame in čustvena kriza). Očitno vidijo vzrok dolgov bolj v objektivnih družbenih razmerah, kot pa v osebnostnih dejavnikih. Glede na starost ali šolo ni bistvenih razlik, razen da se s starostjo zdijo vse pomembnejši vzrok dolgov novi izdelki (končno so se skoraj "čez noč" na domačem tržišču srečali s kopico izdelkov, ki jih je bilo prej možno kupiti le v tujini). Gimnazijci v večji meri menijo, da

do dolgov pride zato, ker ljudje "kupujejo stvari zato, ker jih imajo drugi", dijaki iz poklicne šole pa, da do dolgov prihaja zaradi "nesposobnosti prilagajanja spremenjajočim se ekonomskim pogojem". Starost in socialnoekonomski položaj očitno še vedno nista odločilna razlikovalna dejavnika gospodarske socializacije. Prvi najbrž ne pride do izraza zaradi premajhnega starostnega razpona in podobnega položaja dijakov glede na starost, drugi zaradi še vedno razmeroma majhnih razlik v zaznani gospodarski moči njihovih družin. Končno Stacey (po Lewisu in sodelavcih, 1995) ugotavlja, da šele v drugem desetletju življenja postanejo socialne razlike pomembnejši dejavnik gospodarske socializacije. Prejšnji odgovori so pokazali, da do neke mere to že postajajo, vendar še ne zelo izrazito. Končno ne moremo gospodarskega položaja posameznika v celoti povezovati zgolj z izobrazbo.

Zaznana vzročna struktura dolgov

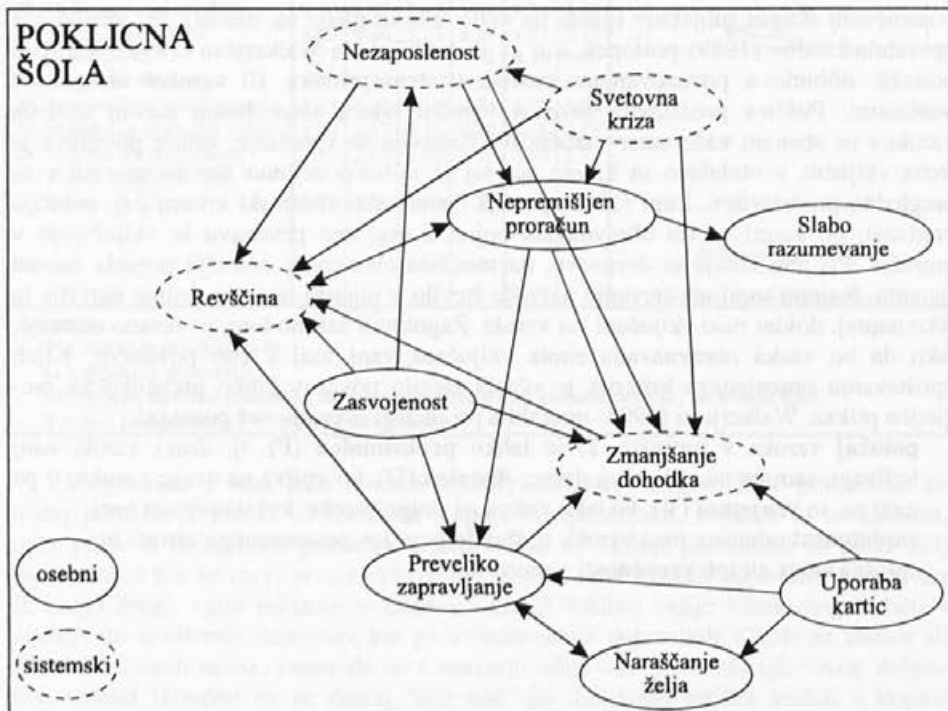
V tem delu raziskave sva se ukvarjala samo z desetimi vzroki dolgov, istimi, ki jih je tudi Walkerjeva uporabila v svojih raziskavah. Preden si ogledamo zaznano vzročno strukturo dolgov, moramo spregovoriti nekaj besed o samem postopku analize podatkov. Odgovori vsakega preiskovanca so bili podani v obliki 10 X 10 kvadratne matrike enic in ničel za vse možne pare vzrokov dolgov. Dobljena skupinska matrika je kvadratna asimetrična matrika binarnih odnosov. Vsaka celica vsebuje vsoto enic, tj. predstavlja pogostost, s katero so preiskovanca zaznali dva možna vzroka kot vzročno povezana v nakazani smeri. Več preiskovancev je vzročno povezovalo posamezen par vzrokov, višje so bile vrednosti v celici, večja je bila torej zaznana moč vzročne povezave za to skupino. Analizirala sva tako rezultate celotne skupine, kot rezultate posameznih skupin subjektov (glede na vrsto šole in glede na starost). Pri analizi sva uporabila Luntov (1989) postopek, kot ga je modificirala Walkerjeva (1994). Vzročno omrežje dobimo s povezovanjem vozlišč (v tem primeru 10 vzrokov dolgov) s puščicami. Puščica predstavlja zaznani vzročni odnos med danim parom možnih vzrokov in obenem kaže smer vzročnosti. Zastavlja se vprašanje, katere povezave je treba vključiti v obdelavo in katere ne, saj je njihovo celotno število preveliko za pregledno predstavitev. Lunt (1989) ponuja "minimalni sistemski kriterij", tj. najnižjo vrednost, pri kateri se vsi obravnavani pojmi z vsaj eno povezavo še vključujejo v omrežje. Pri tem izhaja iz domneve, da množica elementov omrežja pripada istemu sistemu. Najprej torej upoštevamo najvišje število v matriki, nato naslednje najvišje in tako naprej, dokler niso vključeni vsi vzroki. Zagotoviti želimo torej povezano omrežje, tako da bo vsaka obravnavana enota vključena vanj vsaj z eno povezavo. Kljub upoštevanju omenjenega kriterija je včasih število povezav lahko preveliko za pregleden prikaz. Walkerjeva (1994) uporablja pri razlagi omrežja več pomagal:

- **položaj** vzroka v omrežju, ki je lahko **proksimalen** (P), tj. drugi vzroki nanj vplivajo, sam pa ne vpliva na druge, **distalen** (D), ko vpliva na druge vzroke, ti pa nanj ne, in **vzajemni** (V), ko tako vpliva na druge vzroke, kot ti vplivajo nanj;
- **zapletenost** odnosov med vzroki, tj. število povezav posameznega vzroka in
- splošna **smer** ali tok **vzročnosti** v omrežju.

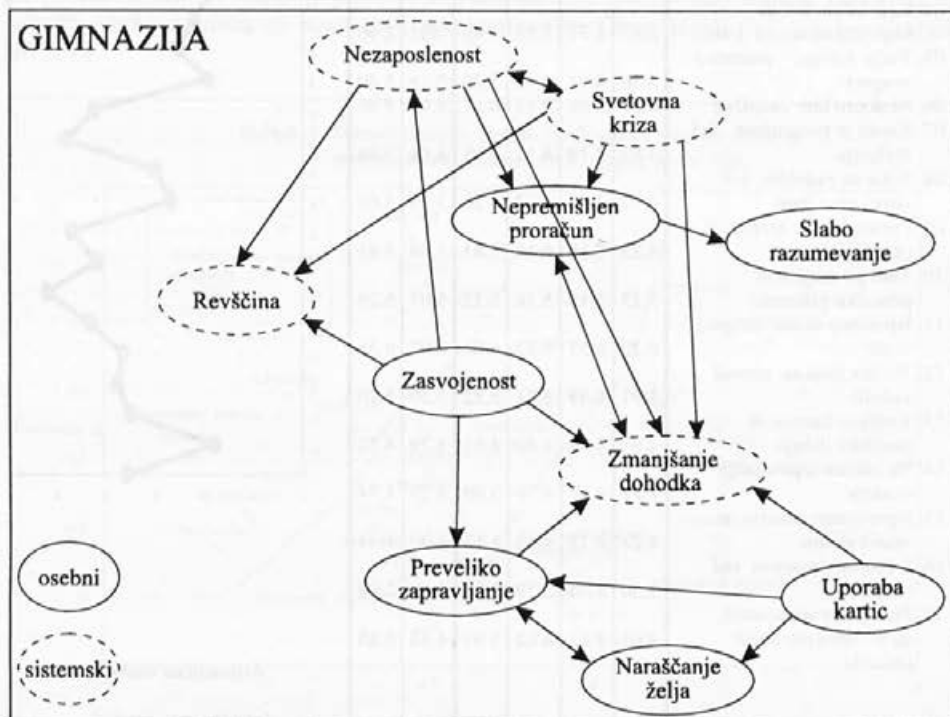
PREGLJEDNICA 2: Položaji vzrokov v omrežju: proksimalni (P), distalni (D) in vzajemni (V)

VZROKI	VSI				POKLICNA ŠOLA				GIMNAZIJA			
	P	D	V	Σ	P	D	V	Σ	P	D	V	Σ
1. Nenadno zmanjšanje dohodka	5	1	1	8	5	2	0	7	5	0	1	7
2. Preveliko zapravljanje	2	2	1	6	3	2	1	7	2	1	1	5
3. Nepremišljen proračun	3	1	1	6	3	2	1	7	2	1	1	5
4. Pretirana uporaba kreditnih kartic	0	3	0	3	0	3	0	3	0	3	0	3
5. Slabo razumevanje finančnih odnosov	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	1
6. Kriza svetovnega gospodarstva	0	3	1	5	0	4	0	4	0	3	1	5
7. Ljudje postanejo revni	5	1	0	6	5	0	1	7	3	0	0	3
8. Zasvojenost	0	4	0	4	0	4	0	4	0	4	0	4
9. Nezaposlenost	1	3	1	6	2	3	0	5	1	3	1	6
10. Nepričakovano naraščanje želja	1	0	1	3	1	0	1	3	1	0	1	3
Σ	18	18	6	48	20	20	4	48	15	15	6	42

Tudi upošteva minimalni sistemski kriterij, je število medsebojnih povezav razmeroma veliko, kar kaže na zelo kompleksno sliko, ki jo imajo dijaki o obravnavanem področju. Zastopani so tudi vsi položaji vzrokov. Pri obeh skupinah prevladujejo proksimalni in distalni vzroki, vendar je pri gimnazijah razmeroma več vzajemnih vzrokov in manj ostalih. To sicer priča o bolj sistemskem pogledu na zadevo pri njih, a morda o manj celovitem. V celoti imajo manj povezav in to predvsem tistih, ki se nanašajo na vzroke, ki vplivajo na revščino. Očitno se teh vzrokov - gre za osebne vzroke - pripadniki socialno šibkejših slojev bolj zavedajo.

Podobno kot Walkerjeva, lahko razlikujemo vsaj dva sistema vzrokov, osebne in sistemskega (socialnega), ki pa sta med seboj povezana. Osrednji položaj imata dejavnika "nenadno zmanjšanje dohodka" in "revščina", čeprav slednja ne pri gimnazijcih. Medtem ko prvi dejavnik pri preiskušancih Walkerjeve ni tako izrazito vpet v omrežje, pa drugi je. "Nepremišljen proračun", "pretirana uporaba kreditnih kartic", "zasvojenost" in "naraščanje želja" prispevajo k "prevelikemu zapravljanju". Le-to, skupaj s "svetovno krizo" in "nezaposlenostjo", vpliva na "zmanjšanje dohodka". Očitna je prepletenost osebnih in sistemskih dejavnikov.

Revščina je za gimnazijce bolj posledica sistemskih dejavnikov, za dijake poklicne šole pa v enaki meri tudi osebnih. Predvsem pri "nenadnem zmanjšanju dohodka" se eni in drugi vzroki srečujejo. Na vsak način sta oba sistema vzrokov pri naših izpraševancih veliko bolj prepletena kot pri angleških, kar bi lahko pričalo bodisi o tem, da njune vloge dovolj ne razlikujejo, bodisi o drugačnem, bolj kompleksnem pogledu na obravnavano vsebino.

Mnenje o denarju, kreditu in dolgu

Podrobnejši vpogled v stanje ekonomske socializacije dijakov ponujajo odgovori na vprašalnik o denarju, kreditu in dolgu. Tu se pokažejo tudi stališča dijakov do obravnavanih vsebin.

PREGLEDNICA 3: Mnenje o denarju, kreditu in dolgu

MNENJE	Starost				Šola		Skupni rezultati
	15	16	17	18	P	G	
01. Posojilo je dobro, omogoča uživanje	2.60	3.74	3.90	4.39	2.51	3.02	<p>Aritmetična sredina</p> <p>1=močno se ne strinjam; 7=močno se strinjam</p>
02. Dobro je imeti sedaj in plačati kasneje	3.27	4.11	4.16	4.74	3.08	3.34	
03. Vzeti kredit je v osnovi napačno	3.93	3.70	3.10	3.65	3.57	3.47	
04. Raje lačen, kot da kupujem hrano na kredit	2.87	2.77	2.83	3.48	2.92	2.90	
05. Večje nakupe planiram vnaprej	5.30	4.91	5.48	5.30	5.18	5.30	
06. Ni dobro biti zadolžen	5.57	5.64	5.88	6.17	5.62	5.96	
07. Kredit je pomemben del življenja	3.83	4.19	4.12	3.39	4.04	3.94	
08. Bolje se zadolžiti, kot otroci brez daril	3.73	3.47	4.03	3.26	3.76	3.61	
09. Pomembno je živeti v okviru možnosti	5.73	5.17	6.10	5.83	5.58	5.81	
10. Tudi pri majhnem prihodu prihranki	5.23	5.15	5.16	5.22	5.07	5.29	
11. Izposojen denar čimprej vrniti	6.20	6.23	6.22	6.04	6.05	6.35	
12. Večina ljudi se preveč zadolži	5.97	5.09	5.21	5.52	5.50	5.20	
13. Kreditne kartice se prelahko dobijo	4.93	4.79	4.40	4.65	4.79	4.52	
14. Ne maram izposojanja denarja	4.87	4.57	4.79	5.00	4.79	4.74	
15. Izposojanje denarja je včasih dobro	4.27	4.77	4.53	4.17	4.30	4.74	
16. S svojim denarjem rad tvegam	2.50	2.74	2.79	3.30	2.69	2.90	
17. Prav je, če si sposodiš, da bi otrokom kupil oblačila	4.63	4.83	4.62	3.91	4.63	4.55	

Legenda:

P = dijaki iz poklicne šole

G = dijaki iz gimnazije

okrepljene številke pomenijo, da je razlika statistično pomembna vsaj na nivoju 0.05

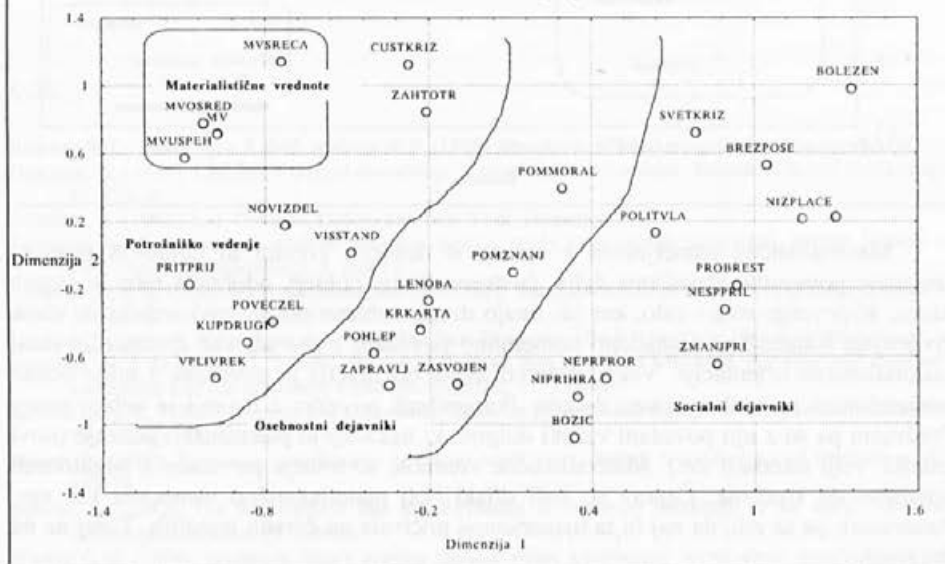
1 = močno se ne strinjam; 7 = močno se strinjam

Mnenja o denarju, kreditu in dolgu se bistveno ne razlikujejo ne glede na šolo in ne glede na starost. Dijaki nimajo zelo izrazitega odnosa do kredita. Niso mu preveč naklonjeni (gimnazijci nekoliko bolj kot dijaki poklicne šole) in zadolženost nasploh med njimi ni priljubljena. To se sklada s podatki iz prvega dela raziskave. Po svoje je presenetljivo, saj so bili pri nas krediti dolgo časa zelo popularni, čeprav verjetno ne cenjeni.

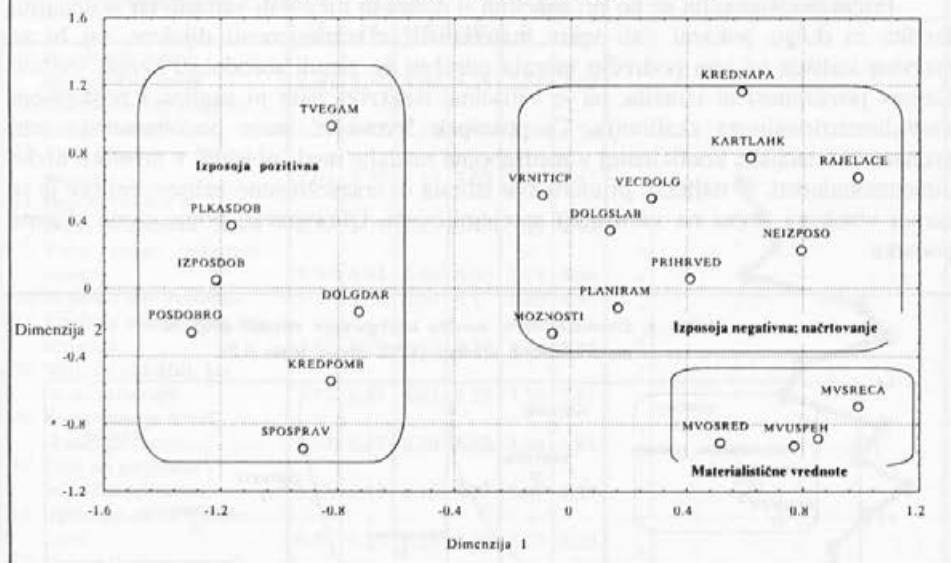
Materialistična usmerjenost

Pričakovala sva, da se bo pri mnenjih o dolgu in njegovih vzrokih ter o denarju, kreditu in dolgu pokazal tudi vpliv materialistične usmerjenosti dijakov, saj bi se tovrstna stališča na tem področju morala odražati že zaradi sorodnosti svojih vsebin. Čeprav povezanost ni izrazita, pa je smiselna. Razkriva nam jo analiza s postopkom multidimenzionalnega skaliranja. Ta postopek "prevede" mere podobnosti (v tem primeru korelacijske koeficiente) v medsebojne razdalje med "objekti" v prostoru nizke dimenzionalnosti. V najinem primeru sva izbrala dvorazsežnostno rešitev, čeprav je ta zaradi visokega stresa na sami meji sprejemljivosti. Obravnavali bomo samo skupne podatke.

SLIKA 4: Dvorazsežnostna končna konfiguracija vzrokov dolga in materialističnih vrednot (MV). Stress znaša 0.23.

SLIKA 5: Dvorazsežnostna končna konfiguracija mnenj o denarju in materialističnih vrednot (Stress = 0,205).

Materialistična usmerjenost z mnenji o denarju, kreditu in dolgovi torej ni izraziteje povezana. Povečanje želja, čustvena kriza, pohlep, udobnost rabe kreditnih kartic, kupovanje stvari zato, ker jih imajo drugi, zahteve otrok, novi izdelki in visok življenjski standard so statistično pomembno povezani z eno ali več spremenljivkami materialistične orientacije. Večja materialistična orientacija je povezana z nižjo oceno pomembnosti naštetih vzrokov dolgov. Pomembnih povezav z mnenji je veliko manj. Predvsem pa so z njo povezani vzroki dolgov, ki nakazujejo potrošniško vedenje (novi izdelki, višji standard itn.). Materialistične vrednote so tesneje povezane z negativnim odnosom do izposoje. Čeprav so naši dijaki bolj materialistično usmerjeni kot npr. Američani, pa se zdi, da naj bi ta usmerjenost počivala na čvrstih temeljih. Torej ne na dolgovih.

PREGLEDNICA 4: Povprečno število točk na testih materialistične usmerjenosti za naše dijake in ameriške študente

Lestvica	Slovenci	Američani
Uspeh	18.18 (SD=4.26)	13.8 (SD=4.1) - 14.7 (SD=3.9)
Osrednjost	21.48(SD=4.45)	19.3 (SD=4.0) - 19.8 (SD=4.2)
Sreča	14.61(SD=4.37)	12.8 (SD=4.1) - 13.3 (SD=4.2)
Celotna lestvica	54.27(SD=10.28)	45.9 (SD=9.8) - 47.9 (SD=10.2)

Glede na to, da se vzorca razlikujeta po starosti (dijaki, študenti), gre lahko del razlike na račun tega dejavnika. Po drugi strani pa se materialistične usmeritve naših dijakov niso bistveno razlikovale glede na njihovo starost, kvečjemu se je pojavljala rahla težnja po njenem naraščanju s starostjo. Razlike med dijaki iz obeh šol so nekaj pomembnejše. V celoti so gimnazijci nekoliko bolj (razlike statistično niso pomembne)

materialistično usmerjeni kot dijaki iz poklicne šole ($F=0.87$; $p=0.35$), predvsem na račun pomena materialnih dobrin kot znaka uspeha ($F=3.61$; $p=0.059$) in sreče ($F=3.13$; $p=0.08$), za dijake iz poklicnih šol pa so te bolj osrednje v življenju kot za gimnazijce ($F=1.89$; $p=0.17$). A vedeti moramo, da smo se v tej raziskavi ukvarjali bolj s površinsko strukturo vrednot, kakšna je globinska, osnovnejša, pa lahko le slutimo.

Rezultati kažejo še razmeroma neizdelane odnose do obravnavanih vsebin. Če je gospodarska socializacija plod izkušenj, si jih naši dijaki nabirajo v nekih še ne povsem določenih in dokončno jasno vzpostavljenih okoliščinah. Končno smo vendarle družba na "prehodu". Vendar pa, ali lahko za standard neke - katerekoli - socializacije vzamemo zgolj izkušnje ene vrste, enega družbenega reda. Ljudje se pač vedno socializirajo glede na konkretne družbeno-gospodarske razmere. Te določajo vsebino socializacije. Ta vsebina se pri nas spreminja, stara izginja, nova pa se šele poraja. In to je priložnost za nove vpoglede v mehanizme njenega nastanka, razvoja in sprememb. Dosedaj opravljene raziskave so se teh vprašanj šele zelo površno dotaknile.

VIRI

- Bearden W.O., Netemeyer R.G. & Mobley M.F. (1993), *Handbook of Marketing Scales*, London: SAGE.
- Danziger, K. (1958), Children's earliest conception of economic relationships, *Journal of Social Psychology*, 47, 231-40.
- Furnham, A. (1988), *Lay Theories*, Oxford and New York: Pergamon.
- Furnham, A. & Thomas, P. (1984), Pocket-money: a study of economic education, *British Journal of Developmental Psychology*, 2, 205-12.
- Leiser D. (1983), Children's conceptions and economics: the constitution of a cognitive domain, *Journal of Economic Psychology*, 4, 297-317.
- Lewis A., Webley P. & Furnham A. (1995), *The New Economic Mind*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Marshall, H & Magruder, L. (1960), Relations between parent money education practices and children's knowledge and use of money, *Child Development*, 31, 253-84.
- Roland-Lecy, C. (1990), Economic Socialization: Basis for International Comparisons, *Journal of Economic Psychology*, 11, 3, 469-482.
- Stacey, B. (1982), Economic socialization in the pre-adult years, *British Journal of Social Psychology*, 21, 159-73.
- Strauss, A. (1952), The development and transformation of monetary meanings in the child, *American Sociological Review*, 17, 275-86.
- Walker C.M. (1994), Economic Man's missing teenage years: adolescents' views about money, credit and debt, In: Antonides G. & van Raaij W.F. (Eds.) *Proceedings of IAREP/SABE conference, Part II*. Rotterdam: Erasmus University, 581-596.
- Zabukovec, V & Polič, M. (1990), Yugoslavian children in a situation of rapid economic changes, *Journal of Economic Psychology*, 11, 529-43.
- Zabukovec, V. & Polič, M. (1994), Children's Economic Socialization After Four Years. *Proceedings of the IAREP/SABE Conference, Part III.*, Rotterdam: Erasmus University, 1176-1193.